
Uvjetovani refleks straha ili čovjekova jezgra? Savjest u katoličkoj pedagogiji

Anton Bucher, Salzburg

UDK: 241.2+37.014.52
Izlaganje sa znanstvenog skupa

Sažetak

Savjest je bila i ostala jedna od središnjih tema u katoličkoj religijskoj pedagogiji. U ovom radu autor u prvom koraku podastire kratak povijesni pregled tematike savjesti u katoličkoj religijskoj pedagogiji sve do suvremene krize savjesti. Budući se mlađa katolička religijska pedagogija shvaća kao interdisciplinarna te također usvaja relevantne spoznaje socijalnih i humanih znanosti, autor se pita što konkretno znamo o razvoju savjesti? U trećem koraku nudi se nekoliko teza za prikladan odgoj savjesti koji ima za svrhu odgovornu savjest.

Savjest jest i bila je jedna od središnjih tema u katoličkoj religijskoj pedagogiji. U vremenu koje mi stoji na raspolaganju, osvrnut ću se na tri točke:

1. Kratak povijesni pregled tematike savjesti u katoličkoj religijskoj pedagogiji sve do suvremene krize savjesti.
2. Mlađa katolička religijska pedagogija shvaća se kao interdisciplinarna te također prihvaća relevantne spoznaje socijalnih i humanističkih znanosti. Konkretno: Što znamo o razvoju savjesti?
3. Teze za prikladan odgoj savjesti kojemu je svrha odgovorna savjest.

1. TRADICIONALNA PEDAGOGIJA SAVJESTI U KATOLIČKOJ RELIGIJSKOJ PEDAGOGIJI

Tradicionalno se o savjesti raspravljalo u odgoju za pokoru preko kojega se upućivalo dječake i djevojčice u ispitivanje savjesti, često prema Dekalogu ili prema predlošcima s pitanjima za ispit savjesti (*Beichtspiegel*). Ovi potonji nisu uvijek bili prikladni za dječju dob te su bili iznimno moralizatorski: “Jesam li uvijek bio dobro dijete?”, “Jesam li u crkvi bio dovoljno pobožan?” Iz vjeronaučnog udžbenika Wilhelma Pichlera, koji je u Austriji desetljećima bio u uporabi (više od 25 izdanja), djeca su trebala naučiti: “Što moramo učiniti da dostojno primimo sakrament pokore? Kao prvo: Ispitati savjest.” To se ovako konkretiziralo: “Ispitati savjest znači razmisliti koje si grijehе počinio.” Iz toga je razvidno: u obzir su se prije svega uzimali loša savjest, osjećaji krivnje, a ne dobra savjest.

Oblikovanje savjesti sastojalo se od toga da adolescenti usvoje crkvene norme, osobito Deset zapovijedi, pet crkvenih zapovijedi (obdržavati nedjelje i blagdane, tada ići na euharistiju ...), nauk o sedam smrtnih grijehа. Katehetski spisi prenose sliku svećenika kao “poslanika Božjega”. On posjeduje istinu na temelju posebne asistencije Duha Svetoga te jedini može posredovati oproštenje grijehа i ukloniti grižnju savjesti. Mali Isus u Nazaretu predstavljen je generacijama mladih katolika kao uzor. On je uvijek marljiv, uklanja strugotine s poda Josipove radionice, moli se svakoga dana, pokorava se svakoj riječi, ništa ne kritizira.

Učinak takvog oblikovanja savjesti mnogo je puta bila skrupulozna savjest – i strah da si sve učinio krivo, da ti je ipak ostao neki grijeh na duši koji si zaboravio ispovjediti. U već spomenutom Pichlerovom vjeronaučnom udžbeniku možemo pročitati: Ako netko i bez vlastite krivnje ne ispovijedi težak grijeh, onda je ispovijed nevaljana i pokornik je počinio još jedan teški grijeh. To je u najgorem slučaju dovodilo do ekleziogenih neuroza, psihičkih smetnji koje je proizvela Crkva. Psihijatar Klaus Thomas raspravljao je o “bojažljivoj savjesti” (*Gewissensängstlichkeit*) kao jednome od simptoma. Ona se učestalo javlja kod katolika (i protestanata) koji su prekršili

zapovijed čistoće (koja se inače stalno i stalno naglašavala) na način da su "se okaljali" ili, neutralno rečeno, "masturbirali" su. Mnogi su ljudi u ispovjedaonici doživjeli olakšanje savjesti, ali mnogi i suprotno od toga!

U zadnjim su se desetljećima na njemačkom govornom području naglasci znatno pomaknuti, općenito u katoličkoj religijskoj pedagogiji, a posebno u oblikovanju savjesti. Vjeronauk se sve manje i manje shvaćalo kao kateheza u školi. Umjesto na sadržaj ili metodu, kao do tada, sada je najveća pozornost usmjerena na učenike, osobito u jeku događaja godine 1968. U manjoj ih se mjeri shvaća kao prazne posude koje treba napuniti ispravnim vjerskim sadržajima i crkvenim zapovijedima, štoviše, shvaća ih se kao subjekte, kao mlade ljude koji imaju svoje probleme prouzročene društvom. Prema tome, vjeronauk bi im trebao pomoći da odrastu u odgovorne muževe i žene. Takav je vjeronauk najviše usmjeren na probleme, katkada čak terapijski. Na sebe je navukao razumljivu kritiku da nudi malo teološkoga sadržaja, da učenika premalo udomaćuje u Crkvi. Istodobno je u njemačkoj religijskoj pedagogiji prihvaćeno razumljivo razlikovanje između školskoga vjeronauka i župne kateheze. Prema tome, vjeronauk ima prije svega pedagošku odgovornost te treba prenijeti vjersko znanje i onim učenicima koji smatraju da su nevjernici i udaljeni od Crkve. Župna kateheza pak treba udomaćiti dječake i djevojčice u župi i u vjeri te ih privesti sakramentima.

Taj je razvoj neminovno utjecao na religijsko-didaktičnu tematizaciju savjesti. Početkom sedamdesetih godina švicarski je religijski pedagog Fritz Oser objavio svoju disertaciju *Naučiti savjest*. Cilj je slobodna i odgovorna savjest. Treba se suzdržati uvjeravanja u nedolične osjećaje krivnje. Fritz Oser se kao jedan od prvih religijskih pedagoga ravnao prema humanističkim znanostima, osobito prema razvojnoj psihologiji (Jean Piaget) i moralnoj psihologiji. Gotovo istodobno, religijski je pedagog Günter Stachel objavio svoje teze o oblikovanju savjesti. Za razliku od tradicije, nije kao polazište uzeo iskustvo mučne i loše savjesti, nego iskustvo dobre savjesti ("To si izvrsno učinio!"). Ona je veća motivacija za poželjno ponašanje nego

krivnja i grižnja savjesti. Novija je moralna psihologija u potpunosti potvrdila tu spoznaju.

Unatoč tome što je zadnjih godina ustanovljeno da savjest zapada u krizu (knjige kao *Oproštaj od savjesti*), ostala je važna tema u nastavnim planovima katoličkog vjeronauka, kao u austrijskom nastavnom planu za gimnazije u šestom razredu¹ pod naslovom "Savjest – načela i norme djelovanja". Pri tome je svrha razjasniti "oblikovanu savjest kao zadnju instancu čudorednih odluka": Učenici i učenice trebaju također steći temeljno znanje o oblikovanju savjesti i upoznati izvanredne kršćane i kršćanke koji su slijedili glas svoje savjesti, katkad i po cijenu smrti; primjer je Austrijanac Franz Jägerstätter, koji je za vrijeme Drugoga svjetskog rata odbio oružanu službu te zato platio svojim životom. Nastavni plan za katolički vjeronauk za njemačku saveznu državu Hessen predviđa u desetom razredu² vlastiti tematski blok "Zapovijed i savjest". Za nj je predviđeno šest do osam tjedana nastave. Konkretno, učenici moraju usvojiti oslobađajuće razumijevanje savjesti. Također moraju steći osnovno znanje o razvoju savjesti, treba ih ohrabriti da u situacijama moralne dvojbe slijede moralnu savjest te se ne ponašaju konformistički. Tema "Savjest" također je propisana u nastavnim planovima za etiku. U međuvremenu je u svim njemačkim saveznom državama uređena nastava etike. U Hessenu, primjerice, nastavni plan za etiku postavlja fenomen savjesti u blizinu identiteta, jer on čini najdublju, personalnu jezgru čovjeka. Identitet je bio i jest također ključni pojam u religijskoj pedagogiji. Prema tome, vjeronauk bi trebao pomoći čovjeku da postane on sam, upravo i na taj način da slijedi glas svoje savjesti.

Kako je postalo razvidno, religijska je pedagogija u zadnjim desetljećima prihvatila otvorene teorije savjesti. Ona daje prednost autonomnoj savjesti želeći spriječiti da mladi katolici zbog bojažljive savjesti neprestano idu pognute glave i spuštenih ramena. S teološke je strane to započelo kada su katolički religijski pedagozi, već u sedamdesetim i osamdesetim godinama, preuzeli zamisao "autonomnoga" morala koju

¹ U Hrvatskoj: šesti razred osnovne škole (op. prev.)

² U Hrvatskoj: drugi razred srednje škole. (op. prev.)

je u mjerodavnom obliku izradio moralni teolog Alfons Auer (Sveučilište u Tübingenu). Prema njemu je ljudski um "autonoman" i sposoban naći i uvidjeti ono što je čudoredno ispravno. Nije mu za to potrebna posebna, sadržajna objava: glas Božji, božanska zapovijed. Zaista, ljudi iz najrazličitijih religijskih i kulturnih tradicija spoznali su da je korisno djelovati prema zlatnome pravilu: Postupaj prema drugom čovjeku onako kako želiš da on s tobom postupa! Stoga je zlatno pravilo, koje je u Bibliji više puta posvjedočeno, ali je otkriveno još prije nego što je ona napisana, također važan dio svjetskog etosa (*Weltethos*) što ga zastupa Hans Küng. Ono tipično teološko u tom tzv. autonomnome moralu jest motivacijska funkcija. Vjerujući u čovjekoljubivoga, pravednog Boga, ljudi svih vjera i religija mogu se još jače zalagati u suprotstavljanju nepravdi, u moralnom i altruističnom djelovanju.

U standard religijske pedagogije na njemačkom govornom području spada i interdisciplinarni pristup temama: religijska je pedagogija stoga disciplina koja ujedinjuje mnoge humanističke, društvene i teološke znanosti (*Verbunddsziplin*). Kao takva, ona nije upućena samo na teološke discipline, u ovom slučaju osobito na moralnu teologiju, nego i na humanističke i društvene znanosti. Na Drugome se vatikanskom saboru za studij teologije izričito tražilo i uključivanje spoznaja iz sociologije, psihologije i pedagogije kako bi se poboljšalo dušobrižništvo. U sljedećem je odlomku sažeto što su te discipline spoznale o razvoju savjesti. Takve su spoznaje važne kako bismo mogli poticati i pratiti razvojne procese.

2. KAKO SE RAZVIJA SAVJEST?

Promišljanje kako se savjest razvija, ovisi o antropološkim pretpostavkama, o slikama čovjeka. U anglosaksonskoj tradiciji, osobito u empirizmu, smatra se da je novorođeni čovjek *tabula rasa*, neispisan list na koji okolina upisuje svoje podražaje. Tome odgovara egzogeni razvoj, koji se pokreće izvana. Čovjek je pasivan i moguće ga je oblikovati. Znameniti bihevorist John B. Watson piše: "Dajte mi dvanaestero zdrave

djece i ja prisežem da ću jedno uvjetovati da bude znanstvenik, a drugo da bude skitnica da ću, u određenim uvjetima, učiniti da jedan postane znanstvenik, a drugi skitnica.”

Poznati je britanski psiholog Eysenck na temelju te slike o čovjeku izradio zamisao o razvoju savjesti. S obzirom na klasično uvjetovanje, definirao ju je kao “uvjetovani refleks”. Dijete se najede čokolade i majka ga u tom zatekne. Ono vidi uzdignuti kažiprst i čuje da ga majka kudi: “Ne smiješ to!” Poslije se na temelju takvih ponovnih iskustava dogodi sljedeće: Dijete je samo u kuhinji, pred sobom vidi primamljivu čokoladu. Ali tada se javlja savjest: “Ne, ne smiješ to!” Isto kao kod Pavlovljevih pasa koji počinju sliniti na zvuk zvona, ako su nekoliko puta prije čuli zvono dok se pred njih stavljala zdjelica s hranom. Na sličan je način filozof Friedrich Nietzsche shvaćao savjest: To je ono što je ucijepljeno od malih nogu. Savjest nije glas Božji, nego glas nekolicine ljudi koji žele ovladati onima koji odrastaju.

Je li ta teorija razvoja savjesti prihvatljiva za religijske procese učenja? Neprijeporno je da konkretne odluke savjesti ovise o socijalizacijskim procesima. Dijete kojemu nikada nije rečeno da ne smije jesti slatko, nego da može u usta staviti što god želi, jedva će osjetiti griznju savjesti kada se nađe pred bombonjerom. No, takvo poimanje savjesti kao socijalizacijske instance koja je isključivo izvana stavljena u čovjeka, ipak je nedostatno. Takva bi savjest bila samo reproduktivna, a ne stvarateljska i individualna. Ljudi su se uvijek iznova borili i bore se da dođu do odluke u skladu sa savjesti koja je usmjerena protiv njihove dotadašnje socijalizacije. Upečatljiv je primjer Austrijanca Franza Jägerstättera. Odgojen je u malom selu St. Radegund u poslušnosti prema vlastima, prema vladi i prema Katoličkoj crkvi, koja je u njegovom životnom okruženju bila moćna. Kada je godine 1942. dobio poziv za stupanje u njemačku vojsku, *Wehrmacht*, odupro se zapovijedi pozivajući se na savjest: kršćanin ne smije sudjelovati u napadačkom ratu, ne smije ubijati. Čak je i biskup Linza snažno apelirao na njegovu savjest: On, Jägerstätter, mora ispuniti dužnost prema domovini i prema Crkvi – u borbi protiv bezbožnoga boljševizma. Franz Jägerstätter ostao je ustrajan, završio je

pred ratnim sudom te mu je odrubljena glava. Da je njegova savjest bila 'samo' socijalizacijski ili crkveno uvjetovani refleks straha, nikada se ne bi mogao odvažiti na takvo junačko djelo.

Teorija savjesti koja bi bila prihvatljiva sa stajališta religijske pedagogije, ne će se toliko ravnati prema empirizmu i biheviorizmu koliko prema filozofu Immanuelu Kantu. Savjest za nj nije nešto stečeno, nego svaki čovjek ima savjest izvorno u sebi. Upravo to ga ponajprije čini čovjekom. Kantovo stajalište potkrjepljuju značajne spoznaje evolucijske psihologije. Ona pokušava razumjeti i objasniti ljudsko ponašanje i doživljavanje na temelju dosadašnje evolucijske povijesti. U toj su povijesti nastale i one pretpostavke za fenomen savjesti koje su svim ljudima prirodene, osobito važni samosvjesni osjećaji: "stid", za lošu savjest, te "autentični, primjereni ponos", za dobru savjest. U moralnoj psihologiji ionako sve više prevladava sljedeći uvid: moralno važni osjećaji (stid, srdžba, sablazan) imaju puno značajniju ulogu nego što se do sada smatralo. Oni jače od razumskih razloga utječu na odluku hoće li čovjek slijediti svoju savjest; za razumskim se razlozima često poseže tek onda kada je odluka – u duši ili u srcu – već donesena.

Svim je ljudima evolucijski dano da se mogu stidjeti. To počinje već od treće godine, kad mala djeca nauče sama sebe prepoznati u ogledalu. Iznenaduje da se unatoč različitim kulturama stid iskazuje sličnim držanjem tijela: glava je pognuta, oči su ponešto stisnute (mlađa djeca često drže ruke pred očima kao da bi tako mogli sve poništiti ili prekriti), usne su vodoravne ili spuštene, ramena su spuštena, ruke vise uz tijelo. Evolucijski se smisao tih gesta sastoji u ovome: ako se čovjek, jer je učinio krivi korak ili navukao na se krivnju, pokazuje podložnim, onda se tako umanjuje vjerojatnost da će ga drugi kazniti, odnosno pridonosi tome da ne bude isključen iz zajednice, nego da može ostati u njoj. Kod naših preda, koji su živjeli u preglednim skupinama, biti izopćen, bilo je ravno smrti. (Znakovito je da je izopćenje do dana današnjega ostalo najstroža kazna u Katoličkoj crkvi.)

Jedan samosvjesni osjećaj, koji je nastao u evoluciji, a podcijenjen je kad je riječ o moralitetu – a također i o savjesti

– jest ponos, odnosno gordost.³ On je u povijesti kršćanstva hotimice odbačen kao smrtni grijeh, ali novija ga je psihologija ponosa rehabilitirala. Ona uspostavlja razliku između narcističke, hibridne gordosti, koja često kompenzira osjećaje manje vrijednosti i pogoduje neprijateljskom ponašanju, i autentičnog ponosa, kada ljudi učine nešto veličanstveno ili kad nadvladaju svoje loše unutarnje navike. Takav ponos može u ljudima izazvati jake motivacije, kako je dokazano, za moralno djelovanje i zalaganje za druge. I Martin Luther King je pokazivao geste ponosa kada je oduševljavao ljude za pravednost i protiv aparthejda: glava mu je bila uzdignuta, ruke podignute prema gore.

Kant je iz još jednog razloga važan za religijsku pedagogiju savjesti. Njegov koncept moralnog razvoja počinje kod heteronomije, a vodi k autonomiji. Pod autonomijom nipošto nije razumijevao proizvoljnu samovolju, nego, štoviše, slobodno podlaganje čovjeka moralnim načelima. Taj razvoj od heteronomije k autonomiji je kao 'red vožnje' prema kojemu se treba ravnati oblikovanje savjesti.

Na svjetski su odjek naišla istraživanja tog razvoja švicarskog psihologa Jeana Piageta, a još više Lawrencea Kohlberga. Kad se u okviru gimnazijskoga, katoličkog vjeronauka govori o savjesti, onda se najčešće govori i o stupnjevima savjesti, odnosno moralnoga suda. Kohlbergova se genijalna ideja sastojala u tome da se djecu, mlade i odrasle ne pita što je moralno ispravno ili neispravno. Na izravno postavljeno pitanje smije li se krasti, većina će ljudi već od ranoga djetinjstva odgovoriti: Ne smije! Drugačije je pak kada se upitani dovede pred moralnu dvojbu, odnosno pred sukob savjesti, primjerice poznatu "Heinzovu dvojbu". Radi se o tome da je Heinzova supruga oboljela od smrtonosnog karcinoma. Jedan biokemičar u gradu otkrije novo sredstvo koje bi moglo pobijediti rak. Heinz se žurno uputi k njemu te ga zamoli da mu dadne dovoljnu količinu lijeka. Biokemičar međutim traži toliko visoku cijenu da je Heinz nikako ne može platiti. U očaju razmišlja o krađi spasonosnoga lijeka. Na pitanje treba li Heinz

³ Njemačka riječ *Stolz* može se dvojako prevesti: ponos ili gordost (op. prev.).

tako postupati, čak i djeca odgovaraju potvrdno, pa čak i ona koja su rekla da se nikada ne smije krasti.

Na temelju tisuće razgovora o moralnim dvojabama – koje su konflikti savjesti – Kohlberg je utvrdio razvojni model moralnoga suda. On se sastoji od tri razine sa po dva stupnja: pretkonvencionalni, konvencionalni, postkonvencionalni. Na prvoj se razini savjest najprije ravna prema moralnim autoritetima: moralno dobro jest ono što sprječava moguću kaznu, odnosno donosi nagradu. Potom se ravna prema načelu: dobar sam prema nekome ako on isto postupa prema meni, odnosno “tit for tat”, kako kažu Englezi. Na konvencionalnoj se razini savjest najprije ravna prema moralnim standardima neke skupine – mladi žele biti dobri momci, odnosno dobre cure – pa onda žele biti dobri prema nadređenim sustavima (to su redovito državni zakoni). Prema Kohlbergu, samo rijetko tko doseže takozvani postkonvencionalni moral, gdje se savjest ravna prema sveopćim moralnim načelima, primjerice kategoričkim imperativom Immanuela Kanta. Ta se razina smatra postkonvencionalnom ukoliko je moguće, polazeći od tih moralnih načela, prosuditi jesu li zakoni zbilja etični. I za Kanta je moralitet nadređen legalitetu (važecih zakona).

Rijetko je koji moralni psiholog toliko nadahnuo moralni i vjerski odgoj kao Kohlberg. Bio je uvjeren da pedagogija mora pomoći mladom čovjeku da napreduje u tom razvoju. U tu je svrhu prikladno pokrenuti rasprave o moralnim dvojabama te onda ciljano ubaciti argumente koji odgovaraju idućem, višem stupnju, primjerice, prije prijelaza na četvrti stupanj: “Što bi se dogodilo ako bi svatko uzeo sebi za pravo provaljivati kod drugih?”. U katoličkom se vjeronauku u međuvremenu udomaćila metoda pokretanja rasprava o moralnim i/ili vjerskim dvojabama, pri čemu vjeroučitelj gotovo stoji po strani, odričući se prava da zna točno rješenje – štoviše, učenici trebaju doći do samostalnoga suda te ga prije svega obrazložiti, što je kompetencija bez koje ne može funkcionirati demokracija.

Ipak, Kohlbergu treba postaviti i kritična, povratna pitanja. Imaju li djeca doista još uvijek pretkonvencionalnu savjest, koja se ponajprije ravna prema autoritetima i u konačnici prema vlastitoj koristi? Novije su studije to opovrgnule. Elliot

Turiel razgovarao je s mlađom djecom iz vrlo pobožnih obitelji amiša: Bismo li smjeli krasti, ako bi dragi Bog rekao da je to dopušteno? To su već petogodišnja djeca zanijekala. Drugačije je pak bilo kad je postavljeno pitanje: Ako bi dragi Bog rekao da žene u crkvi ne moraju više nositi marame na glavi (što je kod amiša vrlo strogo poštivana konvencija), bi li ih žene smjele skinuti? Na to su pitanje djeca odgovorila: Žene mogu i bez marame u crkvu. Očito djeca mogu puno ranije shvatiti razliku između moralnih dužnosti (ne kradi, ne laži, ne primjenjuj nasilje) i konvencija, tako da podcjenjujemo djecu ako njihovu savjest nazivamo pretkonvencionalnom.

Ionako se djecu više ne smatra egocentričnim kričarima kako je to ustvrdio još Jean Piaget. On je držao da se četverogodišnjaci i petogodišnjaci okupljeni u jednu skupinu ne će igrati zajedno, nego svatko za sebe te da pritom ne će voditi razgovore, nego kolektivne monologe. Nasuprot tome, novija su istraživanja dokazala da dječaci i djevojčice znatno ranije mogu biti empatični te se uživjeti u druge, već prije drugoga rođendana. To je pokazala razvojna psihologinja Ruth Bischof, koja se u nazočnosti manje djece igrala s lutkom; namjestivši je tako da se lutki slomi ruka, promatrala je reakcije djece. I djeca koja još nisu imala pune dvije godine htjela su utješiti istražiteljicu ili joj popraviti lutku; sva su ta djeca već bila u stanju sama sebe prepoznati u ogledalu. To se provjerava na način da se djeci s malo crvene boje oboji nos te ih se nakon toga odvede pred ogledalo: djeca koja su svjesna samih sebe, prstima (više) ne hvataju ogledalo, nego pokazuju na svoj nos. Takva je samosvijest neizostavna razvojno-logična pretpostavka za savjest.

Zbiljsko preuzimanje perspektive složenije je od suosjećanja, a moguće je kod većine djece od četvrte godine. Svakako, djeca te dobi u stanju su osjetiti glas savjesti, pri čemu moraju biti sposobna vidjeti se, takoreći, očima drugih, osobito roditelja.

Znatno složenija od iskustva savjesti – dobre ili loše – jest subjektivna teorija o njoj. Kada se u vjerskim ili moralnim procesima učenja govori o “savjesti”, onda nam može pomoći znanje o tome što djeca i mladi razumijevaju pod tim pojmom. Takvu sam studiju proveo zajedno s filozofom Retom

Fetzom. Zaista se moglo razlikovati različite razvojne stadije razumijevanja savjesti. Najmlađa su djeca gledala na savjest kao na vanjsku instancu koja se prije svega javlja kada su učinili nešto zabranjeno. Za osmogodišnjaka je savjest “nešto što lebdi u zraku; ako si učinio nešto loše, onda ona dolazi bliže. A ako si učinio nešto vrlo loše, onda je posve blizu”. Takva predodžba pokazuje paralele s gledištima iz najstarije ljudske povijesti, osobito s grčkim mitom o Orestu. Pošto je izvršio zakonom propisanu krvnu osvetu nad svojom majkom Klitemnestrom, progoni ga savjest – u obliku crnih ptica, Erinija. Starija djeca primjetno prebacuju savjest u svoju unutrašnjost, ali ne izjednačavajući se s njom; za devetogodišnjega Thomasa savjest se nalazi negdje između mozga i trbuha. Na prijelazu u pubertet savjest postaje unutarinja, osobna instanca koja se pak doživljava kao heteronomna: “Savjest dolazi iz nas samih. Govori nam što smijemo činiti, a što ne.” Nešto prije mladenačke dobi oblikuje se savjest kao “autonomna”, normativna instanca, za razliku od odgojem dane, heteronomne savjesti. Dvadesetogodišnjakinja razlikuje izričito dvije vrste savjesti: Prije svega se radi o “čisto društvenom, socijalnom pritisku, jer je savjest snažno oblikovana odgojem ... s druge strane postoji savjest koja dolazi iz tebe samog”. Kaže da je ovo potonje naučila kada je u mladosti radila na svojoj osobnosti te se oslobodila autoritetâ iz djetinjstva i odgoja.

Sažmimo: Savjest se poglavito temelji na elementarnim, univerzalno dokazivim osjećajima koji su za čovjekov moralitet važniji nego što se obično smatralo, osobito na stidu. Iskustvo savjesti pretpostavlja elementarnu svijest o samome sebi, te se javlja ranije nego što pretpostavlja tradicionalna razvojna psihologija. Poslije pojačano pridolazi kognitivna komponenta, kako ju je Kohlberg istraživao. Ako religijska pedagogija želi poduprijeti mlade ljudi pri oblikovanju savjesti, onda je prijeko potrebno primijeniti te spoznaje.

3. KAKO SE MOŽE PODUPRIJETI OBLIKOVANJE SAVJESTI?

Oblikovanje savjesti tradicionalno se sastoji od moralnog poučavanja, apela, propovijedi. I prečesto se pritom započinjalo od loše savjesti. Mnogi su katolici i katolikinje proveli život sa skrupuloznom savjesti i trajnim osjećajima krivnje i grješnosti. No u usporedbi s drugim sredstvima, moralna pouka nije osobito djelotvorna. Hartshorn i May u jednoj su studiji, koja je postala klasična, poučavali učenike o tome kako je važno držati se istine. Zaključni je ispit bio tako sastavljen da se varanjem mogao postići veći broj bodova. Unatoč intenzivnoj moralnoj pouci, varao je jednak broj dječaka i djevojčica kao i u kontrolnoj skupini koja nije morala slušati takve pouke.

Autokratsko ponašanje u odgoju često izaziva otpor i manje je poticajno za oblikovanje savjesti od toplog, socijalno integrativnog ophođenja s nadolazećim naraštajem. Rosa Thompson sa Sveučilišta u Kaliforniji istraživala je kod četverogodišnje djece kako različiti komunikacijski stilovi majke djeluju na poštivanje pravila i na savjest njihove djece. Ako majke nisu škrtarile u osjećajnim i brižljivim sudovima – primjerice: “To je bilo vrlo lijepo od tebe i baš mi se sviđelo”, onda su djeca bila puno spremnija držati se pravila neke igre, a u slučaju povrjede pravila pokazali su veće žaljenje (grižnju savjesti) nego kada se na njih vikalo ili kada se moraliziralo.

Stoga je za oblikovanje savjesti – također u katoličkoj religijskoj pedagogiji – relevantan način u kakvom smo odnosu s djecom. Kada iskuse da su cijenjena i poštovana, onda je to poticajno za osjetljivost savjesti. Ona se manje javlja kada učenici ne vole učitelja, primjerice, kada prekomjerno moralizira. Osjetljiva i istodobno odgovorna savjest, koja nije prožeta strahom, pokazuje koliko je snažna osobnost. Oni ljudi kojima je darovan pozitivan osjećaj vlastite vrijednosti, već u dječjoj dobi lakše priznaju pogreške te lakše mole za oprost, ali i drugima lakše opraštaju. Ljudi s neurotičnim strukturama osobnosti usredotoče se često na svoju vlastitu nepogrješivost te prebacuju krivnju na druge. Za pozitivno vrjednovanje samoga sebe – upravo i u slučaju djece – korisno

je započeti s dobrom savjesti, s onim što su djeca dobro učinila i čime se mogu ponositi.

Još prije nekoliko desetljeća uzori nisu bili na dobrome glasu, bar ne u njemačkoj pedagogiji. Pedagozi iz pokreta šezdesetosmaša tvrdili su da uzori – koji su doduše i zlorabljeni, na krajnji način u nacionalsocijalizmu – čine mlade ljude neodgovornima, u najboljem slučaju čine ih lošim kopijama, primjerice Alberta Schweitzera. Nasuprot tome, istraživanje mozga na dojmljiv je način pokazalo važnost modela (uzora) za učenje, upravo i u slučaju moralnog učenja. Kada djeca koncentrirano promatraju model, onda se u mozgu aktiviraju takozvani zrcalni neuroni (*Spiegelneuronen*, *mirror neurons*), to jest ista područja mozga koja su aktivna u trenutačno promatranom uzoru. Kada dječaci promatraju kako nogometaš trči prema protivničkom golu, ne mogu držati noge na miru, nego tapkaju njima. Susreti s modelima koji su savjesni i unatoč neugodnostima zastupaju svoje mišljenje, mogu ostaviti trajan dojam na djecu. Jedan moj kolega s mature koji je odbio vojnu službu u Švicarskoj, što se do prije nekoliko godina kažnjavalo zatvorom, pričao mi je kako je snagu za taj čin smogao samo zbog toga što je uvijek iznova sebi predočavao Mahatmu Gandhija, oličenje nenasilnog otpora.

Cilj je odgoja savjesti odgojiti moralnu, odgovornu, slobodnu savjest. Za postignuće tog cilja korisno je kada se od mladih ljudi u pozitivnome smislu traži da sami donesu odluke savjesti. Prokušana je metoda već spomenuta rasprava o dvojbama kako je razvijena u moralnoj pedagogiji koja se ravna prema Kohlbergu te je prenesena i u religijsku pedagogiju. Učenici se sučeljavaju sa situacijama u kojima moraju donijeti moralnu odluku koja *idealiter* mora biti i obrazložena. Primjerice: Treba li medicinska sestra uslišati vapaj na smrt bolesnoga pacijenta te mu dati preparat da usne (koji će izazvati smrt), iako državni zakoni zabranjuju eutanaziju? Moguće su moralne dvojbe raznolike kao i sam život. Ideja vodilja iz psihologije učenja, koja stoji u pozadini, jest: "Learning by doing". I refleksija savjesti se nauči samo – refleksijom savjesti.

Također se može mnogo naučiti pomoću pripovijesti. Dio židovske kulture su pripovijesti poučavanja rabina. Tako i

rabin Zusya poučava: “Ako te u budućem svijetu budu pitali, zašto nisi postao Mojsije, možeš odgovoriti da ti Bog nije dao njegovu proročku snagu. Ali što ćeš reći, ako te budu pitali: ‘Zašto nisi postao ti sam?’”

A jedna riječ vodilja grčke, zapadne, pedagogije glasi: “Postani ono što jesi”, ravnajući se prema savjesti kao glasu Božjem u čovjeku.

Conditioned reflex of fear or human core? Conscience in Catholic pedagogy

Summary

Conscience has always been one of the central topics of the Catholic religious pedagogy. In this work the author first presents a brief historical review of the theme of conscience in the Catholic religious pedagogy up to the contemporary crisis of conscience. Since the recent Catholic religious pedagogy is considered as interdisciplinary and also adopts the relevant cognitions of social and human sciences, the author wonders what we specifically know about the development of conscience. In the third step he offers several theses for a suitable formation of conscience in order to raise a responsible conscience.